

Ерен О., Асаналиев М.К.

ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА ӨЗ АЛДЫНЧАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ ДЕНГЭЭЛИ

Ерен О., Асаналиев М.К.

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Окумуштуу-философтор өнүгүү процессин предметтин касиеттеринин, функциясынын, ички структурасынын, анын башка предметтер менен болгон байланышынын өзгөрүшү деп белгиленет.[5]

Структуралык мамиленин позициясынан караганда, өнүгүү процесси, биринчиден, жаңы элементтердин пайда болушун, экинчиден, жаңы структуралардын ортосундагы жаңы байланыш системасынын жаралышын билдирет. [2]

Жалпы педагогикалык пранда, өнүгүү көйгөйү Л.С.Выготский тарабынан да коюлган. Өнүгүүнү үйрөнүүдөн мурда, деп белгилеген ал, бизге эмне өнүгүп жатканын аныкташыбыз керек. Л.С. Выготский баланын өнүгүүсүн аң-сезимдин айрым функцияларынын өнүгүшү же ар бир өзүнчө функцияларда өтүүчү айрым өзгөрүүлөрдүн суммасы менен эмес, функциялардын ортосундагы байланыш жана карым-катыштын өзгөрүшү бүтүндөй аң-сезимдин өзгөрүшү менен байланыштырган. [3]

Инсандын өнүгүү көйгөйү С.Л.Рубинштейн иштеп чыккан теоретикалык көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелет. Ал психикалык процесстердин өнүгүүсү анын өсүшү гана эмес, бир катар стадияларда жана этаптарда өтүүчү өзгөрүү болуп саналат. Ошону менен бирге тышкы гана эмес ички дагы өнүгүү тигил же бул эмес, бир эле учурда бардык өнүгүү детерминделет.[4]

Өз алдынчалыктын өнүгүшүн инсандык сапаты катары түшүнүп, биз төмөнкү методологиялык идеяларды жетекчиликке алабыз: “Өнүгүү” изилденип жаткан сапаттын бүтүндүгүнүн жаңы деңгээлге өтүүсү катары каралат; “Деңгээл” түшүнүгү калыптануучу касиеттин бүтүндүгүнүн даражасы катары; өз алдынчалыктын өнүгүү деңгээлинин таасирин окуучунун жүрүш-турушунан жана ишмердүүлүгүнөн карайбыз, себеби сапаттын осүшүндөгү “кескин жылыштар” ишмердүүлүктө белгилүү орун ээлеген учурда гана өтүшү мүмкүн.

Инсандык жана анын айрым сапаттарынын өнүгүшү ар түрдүү курактык этаптарда ар башкача ишке ашат. Курак өнүгүү деңгээлине өзүнү коррективдерин киргизет, ошондой эле ар бир курактын тигил же бул деңгээлге жете турган мүмкүнчүлүктөрү бар.

Мээдеги аналитикалык-синтетикалык ишмердүүлүктүн өнүгүшү жогорку класстын окуучуларынын пикир алышуу, аргументтей алуу билгичтигине ээ болуу, жыйынтык чыгаруу, үйрөнгөн нерсени системалап байланыштыруу жөндөмдүүлүктөрүнүн (өспүрүм курактагыларга салыштырганда) жогору болушун камсыздайт.(Д.И.Бодзимский) Ошондуктан жогорку класстын окуучуларынын ой жүгүртүүсү активдүү, өз алдынча жана чыгармачылык мүнөзгө ээ

болуу баштайт. Ошентип, биздин оюбузча, инсандын сапаты катары өз алдынчалыкты калыптандыруу процессиде маанилүү болуп эрте жаш курактын төмөнкү өзгөчөлүктөрү эсептелет: Дүйнө таанымдын калыптанышы, ошонун негизинде социалдык активдүүлүк өсөт, социалдык кызматка умтулуу муктаждык, коомдук пайдалуу ишмердүүлүктө, эмгекте өзүн бекемдөөгө умтулуу пайда болот, бул таанууда жана жүрүш турушта өз алдынчалыкты талап кылат; билимдүүлүк, маданияттуулуктун деңгээлинин жогорулашы, бул өз алдынчалыктын өсүшүсүз мүмкүн эмес; айлана-чөйрөнү, өзүн талдоо, өзүнүн жашоосунун маңызын табуу муктаждыктарынын пайда болушу, өзүн-өзү аныктоо, өз кесибин тандоо муктаждыгы, бул анын иш-аракетиндеги өз алдынчалыкты талап кылат; башкалар менен пикирлешүү интенсификациясы, жолдошторунун кененирээк чөйрөсү менен өз алдынча контакттарга умтулуусу.[4]

Ошентип, жогорку класстагы курак алардын өз алдынчалыгынын инсандык сапаты катары өнүгүүсүндө жагымдуу жагдай жана мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт.

Демек, биздин оюбузча, өнүгүү инсандын бүтүндөй актуалдуу абалынын, жаңы кырдаалдагы айрым сапаттарынын генерализациясы жана ошол абалдарынын туруктуу абалга бекемделиши. Экинчиден, өз алдынчалыктын өнүгүүсүн бүтүндүктүн төмөнкү деңгээлден жогорку деңгээлге өтүүсү катары канрайбыз, башкача айтканда бул процесс стадиялуу мүнөзгө ээ, ошондой эле бир деңгээлден башка деңгээлге өтүүдө изилденип жаткан сапаттын структурасы өзгөрүүгө учурайт.

Үчүнчүдөн, адамдын ар түрдүү ишмердүүлүгүндө өз алдынчалык ар түрдүү деңгээлде болот. Ал тургай, бир эле ишмердүүлүктө өз алдынчалык өнүгүүнүн тигил же бул деңгээлинде болушу мүмкүн, бул окуучунун жүрүм-туруму, ишмердүүлүгүнүн объективдүү жана субъективдүү шарттарына көз каранды.

Деңгээлди иерархиялык бөлүнүштүрүүнү биз инсандын өнүгүүсүндөгү өз алдынчалык функциясынын өзгөрүшү сыяктуу белгилерине карап аныктайбыз, бул сапаттын структурасынын, анын компоненттеринин өзгөрүшүнө алып келет.

Жогорку класстын окуучуларынын өз алдынчалыктарынын өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн төмөнкү критерийлердин комплексин бөлүп карайбыз:

а) Социалдык-нравалык жоопкерчилик эмне үчүн жогорку класстын окуучулары өз алдынча ишмердүүлүктүн конкреттүү түрлөрүнө артыкчылык берерин жана ушул ишмердүүлүктөгү активдешти-

рүү эмнеге максатталгандыгын билүүгө жол ачат. Мунун жыйынтыктарын реализациалоо алардын жашоо пландары аркылуу аныкталат.

б) Убакытты сарптоо; Бул жогорку класстын окуучулары өз алдынча окуу иштерине жана окуудан тышкары иштерге кандай маани берери жана ошол убакытты кантип туура, максатка ылайык пайдалана алары менен байланышта кралат.

с) Өз алдынча иштин сапаты – окуучунун мектептеги жетишкендиктери, коомдук иштин мазмуну, жасаган ишинин адеп-ахлактуулугу боюнча салыштыруу анализдерин жүргүзүү аркылуу өз алдынча ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүн ачууга жардам берет.

д) Окуучунун интеллектуалдык диапозону, эмоционалдык маанайы жана эрктик күчтүүлүгү.

е) Мугалимге, класс жетекчиге, жолдошторуна жардам берүүгө окуучулардын муктаждык өлчөмдөрү.

Биздин чыгарган жыйынтыктарыбызга эмпирикалык база болуп алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү жана кыргыз-түрк лицейлеринин жогорку класстарында жүргүзүлгөн изилдөөлөр кызмат кылды.

Биринчи группага өз алдынчалыгы төмөнкү деңгээлде өнүккөн жана анын өзү үчүн маанисин түшүнө албаган жогорку класстын окуучулары кирди. Аларда өз алдынча иштерди аткарууда аргасыздык басымдуулук кылды. Мындай окуучулар өзүнүн жумушун пландаштыра алышкан жок, мында ишмердүүлүктүн репродуктивдүү мүнөзү басымдуулук кылды.

Аларда өзүн өзү контролдоого иш-аракеттерине, жүрүш-турушуна туура баа берүүгө умтулуу кездешкен жок. Бул группанын окуучулары, негизинен, башкаларды тууроочу типтер: Индивидуалдык стиль, өзүн-өзү тастыктоого умтулуу жок, класстын, мектептин коомдук иштеринен четте болууну каалашат, уюштуруучулук жөндөмү өнүккөн эмес.

Өз алдынчалыгы орточо деңгээлде калыптанган группадагы окуучулар өз алдынчалыкты келечектеги кесиби үчүн, айлана-чөйрөдөгүлөр үчүн, өзү үчүн маанилүү деп эсептешет, бирок өз алдынча ишмердүүлүктүн мотивдери туруктуу эмес, аракети жетиштүү эмес. “Талап кылынгандан тышкары” чыгуу аларда ишмердүүлүктүн бир катар кызыктуу жактары менен байланышкан. Жалпысынан, алар демилге көтөрүшпөйт, ишти аягына чыгаруу үчүн аларга стимул берип туруу зарыл. Алар аткарыла турган ишке кызыкдар болсо, иш ийгиликтүү болгон кырдаалдарда, тапшырманын ордунун, жообунун планын түзө билишет. Мында алар эрктин чыналышын көрсөтүштү. Ошону менен бирге, биринчи группанын окуучуларына салыштырганда, буларда өз алдынча иштерде тапкычтыгы, изденүүсү көбүрөөк. Репродуктивдүү ишмердүүлүккө караганда продуктивдүү ишмердүүлүк жөндөмү басымдуу. Класстын коомдук иштеринде бул окуучулар аткарылган ишти так аткарышат, бирок көбүнчө демилгелүү аткаруучу катары болушат.

Өз алдынчалык калыптануу деңгээли жогору группага сезимталдыгы, өз алдынчалыкты көрсөтүү зарылдыгы окууда жана коомдук иште активдүү мааниге ээ болгон окуучулар кирди. Алардын өз ал-

дынчалык ишмердүүлүккө кызыкдарлыгы муктаждыгы өздөрүнүн жашоо пландары перспективалары менен байланышкан. Бул окуучулар өз алдынча ишмердүүлүктү пландаштыра билет, активдүүлүгүн, демилгесин көрсөтүшөт, “талап кылынгандан тышкары” жеке себептери менен чыга алышат, оригиналдуулукту, новатордукту, чыгармачылыктын элементтерин көрсөтө алышат. Аларга коюлган максатка жетүүдөгү эрктин күчтүүлүгү, өжөрлүк мүнөздүү. Бул группага коомдук ишке жан-дили менен катышкан, классташтары үчүн пайда иш жасоого умтулган, уюштуруучулук билгичтиктери жогору болгон окуучулар кирди. Бул окуучулар продуктивдүү, чыгармачыл топ.

Төртүнчү группага өз алдынчалык калыптануу деңгээли өтө жогору, ишмердүүлүктүн, баркаруунун көп түрлөрүндө өздөрүн көрсөтө алган жогорку класстын окуучуларын киргиздик. Өз алдынчалыктын өнүгүүсүнүн мындай деңгээли жогорку класстарга ушул сапатты калыптандыруу үчүн тарбиялык иштин жогорку максаты жана ар тараптан өнүккөн окуучуну тарбиялоодогу максаттардын бири болуп саналат. Мындай окуучуларда өз милдетин сезүү, өз алдынча адам болуу зарылчылыгын туура түшүнүү адатка, муктаждыкка чейин өсүп жетилет. Ал окуу, коомдук, эмгек жана башка ишмердүүлүктүн түрлөрүнө чыгармачыл жана демилгелүү гана мамиле кыла алат. Байкоо жүргүзүлүп жаткан жогорку класстын окуучуларынан төртүнчү жогорку деңгээлге таандык болгону аз санда болгондуктан, деңгээлдердин берилген системасы жетиштүү түрдө ашыкча деп белгилөөгө болот. Практика жүзүндө өз алдынчалыктын өтө жогорку деңгээлиндеги окуучу идеалдуу тип болуп эсептелет.

Өз алдынчалыктын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлиндеги группаларда карым-катыштын жана иштин мотивдери максаттын мотивдери менен биригет (Алар үчүн эмне үчүн, эмнени, кандай жашоо маанилүү). Аларда жогорку биримдик, ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун мотивдеринин интеграциясы енгизги орунда турат. Демек, деңгээл жогорулаган сайын, инсанга өз алдынчалыктын оң таасири тереңирээк, ушул таасирдин зонасы кененирээк болуп эсептелет. Деңгээл канчалык төмөн болсо окуучуларга өз алдынчалыктын тескери таасири көбүрөөк болот. Окуучулардын өз алдынчалыгынын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли бул сапаттардын социалдык-психологиялык баасы үчүн кандай жогорку мааниге ээ болсо, инсанды калыптандыруудагы педагогикалык башкаруу үчүн да зор мааниге ээ. Мындай жогорку класстын окуучулары үчүн чыгарылган, оор кырдаалдар өз алдынчалыктын катализатору катары эсептелет, алардын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү төмөндөмөк тургай жогорулайт, себеби өз алдынчалыкты калыптандыруу “ишмердүүлүктүн бир түрүн аткарууда белгилүү деңгээлде окуучуну кайра өзгөртөт, албетте, анын башка бир ишмердүүлүктү аткаруу жөндөмүн аныктайт.”[6]

Демек, өз алдынчалык өнүгүүнүн ар кайсы деңгээлдеринде ар бир инсан үчүн ар түрдүү функцияларды аткарат. Биринчи эки деңгээлде өз ал-

дынча иш-аракет актысы окуучулардын жүрүм-турумунун жана ишмердүүлүгүнүн айрым учурларында көрүнсө, өз алдынчалык инсандын сапаты катары аларга карата кызматтык роль аткарат. Мында ишке кызыкдар же анын ийгиликтүү кырдаалдарында да өз алдынчалыкка умтулбаган окуучулардан да өз алдынчалыктын элементтерин көрүүгө болот. Бул жерде өз алдынчалык кызыкдар болууга, чоң ийгиликке умтулууда кызматтык роль аткарат. Инсандын бүтүндөй касиетине таасир берүү мында али байкалбайт. Ошондуктан өз алдынчалыктын пайда болушу жалпы эле инсан катары азырынча нейтралдуу мүнөздө. Жогорку денгээлдерде ал негизги ролду аткарат, мында инсандын айрым сапаттарына гана эмес, жалпы эле инсандын дүйнө таанымына (багыты) жекечилигине, ишмердүүлүк мүнөзүнө жана жүрүм-турумуна таасирин тийгизет.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу инсандын сапаты катары өз алдынчалыктын өнүгүшү төмөнкү этаптарды өтөт деген жыйынтык чыгарууга болот: өз алдынчалыктын ишмердүүлүктүн айрым түрлөрүндө пайда болушу; өз алдынчалыктын

ишмердүүлүктүн ар бир түрүндө жетилиши; өз алдынчалыктын компоненттеринин ишмердүүлүктүн айрым түрлөрүндө алгачкы биригиши; ишмердүүлүктүн айрым түрлөрүнүн инсандын бирдиктүү бүтүн “типологиялык” касиеттерине өз алдынчалыктын синтези.

Литература:

1. Рубинштейн С.А. Вопросы психологии, 1955, № 7 с. 34
1. 2. Шукина Г.И. Роль деятельности в учебной деятельности в учебном процессе.-М: просвещение 1986, - 144 с.
2. Александрова Т.К. Активизация учебной деятельности учащихся в процессе выполнения межпредметных комплексных заданий. Сб. ст.Л. – 1981. с.156
3. Махмутов М.И. Проблемное обучение - М: Педагогика 1975. с.368
4. Сергеева Л.И. Руководство самообразовательной деятельностью школьников как средства формирования их творческой деятельностью. С.б. статей. Л. 1981.-с.1983
5. Асаналиев М.К. Проектирование технологии самостоятельной деятельности студентов. «Центр педагогики», - Бишкек 2002- 186 с.